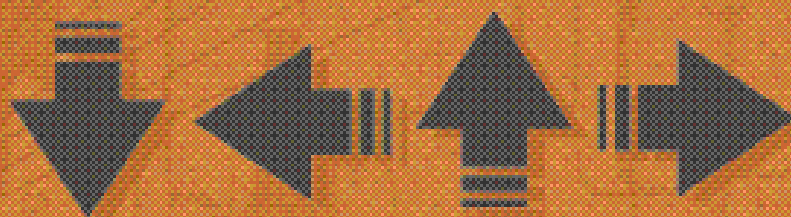

**БРЗА ПРОЦЕНКА И ОДГОВОР НА ПОТРЕБИТЕ И
МОЖНОСТИТЕ ЗА СПРОВЕДУВАЊЕ АКТИВНОСТИ ЗА
ПРЕВЕНЦИЈА НА УПОТРЕБА НА ДРОГИ МЕЃУ
СРЕДНОШКОЛСКАТА МЛАДИНА ВО ГРАД СКОПЈЕ**

Брза проценка и одговор на потребите и можностите за спроведување
активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколската
младина во Град Скопје

ХОПС – Опции за здрав живот
Град СКОПЈЕ
Скопје, јули 2008 година

Скратеници

АСУЦ – Автосообраќаен училиштен центар

БПО – Брза проценка и одговор (анг. Rapid Assessment and Response)

МВР - Министерство за внатрешни работи на Република Македонија

МОН – Министерство за образование и наука на Република Македонија

СМУГС – Средно медицинско училиште на Град Скопје

СПИ – Сексуално преносливи инфекции

СУГС – Средно училиште на Град Скопје

УНИЦЕФ (UNICEF) – Фонд за деца на Обединетите нации (United Nations Children's Fund)

ОНККДПК – Канцеларија за контрола на дрогите и превенција на криминалот при Обединетите Нации (UNODCCP – United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention)

ХОПС – Опции за здрав живот, Скопје (Healthy Options Project Skopje)

СЗО - Светска здравствена организација (WHO – World Health Organization)

Признание

Оваа студија е резултат на иницијативата на Градот Скопје остварена во соработка со ХОПС – Опции за здрав живот и со поддршка на Министерството за образование и наука на Република Македонија. Истражувањето и публикацијата се финансирани од Министерството за образование и наука и од Градот Скопје, а активностите ги спроведе ХОПС – Опции за здрав живот.

Главен истражувач беше Вања Димитриевски, а во истражувачкиот тим кој го спроведе теренското истражување беа вклучени: Ана Блажева, Радмила Живановиќ, Светлана Војновска, Влатко Деков, Кристијан Нушков и Лилјана Игњатова. Обуката на истражувачкиот тим ја одржа вон. проф. Љупчо Ристески од Институтот за етнологија и антропологија, Природно-математички факултет – Скопје, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје. Извештајот го состави Вања Димитриевски.

Идејата и планот за истражувањето ги изработија вработените од Одделението за социјална, детска и здравствена заштита, Сектор за јавни дејности на Град Скопје, Влатко Деков, Жанета Чонтева и Лилјана Игњатова. Голема поддршка за планирање и спроведување на истражувањето беше овозможена преку претставниците на средните училишта во кои се спроведуваше истражувањето: АСУЦ „Боро Петрушевски“ Скопје, СУГС „Цветан Димов“ Скопје, СУГС Гимназија „Јосип Броз - Тито“, СМУГС „Д-р Панче Караѓозов“, СУГС „Кочо Рацин“. Особена благодарност заслужуваат Влатко Деков, кој одлично се грижеше за техничкиот дел од организацијата на истражувањето и Елеонора П. Николовска, чија упорност овозможи да се обезбедат сите услови за спроведување на истражувањето.

Содржина

1. Вовед	6
2. Методологија.....	9
2.1. Предности на применетата методологија.....	11
2.2. Слабости на применетата методологија	12
2.3. Етика	13
3. Законски одредби за организацијата, функционирањето и управувањето во средното образование	14
4. Општи податоци за училиштата опфатени со истражувањето	15
5. Познавања и ставови за дрогите кај средношколците во Скопје.....	18
6. Трендови за употреба на дроги меѓу средношколците во Скопје.....	23
7. Активности за превенција на употребата на дроги спроведувани во средните училишта во Скопје	25
8. Услови и потреби за спроведување активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците во Скопје.....	27
9. Заклучок.....	30
10. Препораки.....	31
Извори	32
Библиографија.....	34

1. Вовед

Од прогласувањето на епидемија на употреба на дроги во Македонија во 1995 година (Грунд et al 1995), до 2007 година бројот на новорегистрирани лица кои користат дроги е во постојан пораст. Од 1990 до 2006 година бројот на лица кои користат дроги регистрирани од Министерството за внатрешни работи на Република Македонија е зголемен за 25 пати, а во 2007 година вкупниот број изнесувал 8.345 лица кои користат дроги. Најголем број од овие лица (приближно 50%) се регистрирани во Скопје. (МВР 2008: Криминалитет, Анализи). Досегашните истражувања спроведени меѓу лицата кои користат дроги укажуваат на тоа дека дрогите се популарни меѓу младите, вклучувајќи ги и малолетните лица, кои заради низа социјални и културни фактори спаѓаат во најранливите групи. (УНИЦЕФ 2007; 2002(a); 2002(б); ХОПС 2006; Буцакоски 2002; Димитриевски et al 2003; Ончева 2003)

Најновите студии и податоци ги потврдуваат досегашните студии и укажуваат на порастот на употреба на дроги, особено опијати/опиоиди меѓу младите на средношколска возраст во Македонија и ја потенцираат нивната ранливост заради тоа што се сокриени од дофатот на надлежните институции/организации. Постојат податоци дека дел од учениците употребуваат дроги пред или во текот на училишните часови, со знаење или без знаење на наставниците и соучениците. (УНИЦЕФ 2007, 65) Надлежните институции потврдуваат дека се зголемува бројот на малолетни лица кај кои е утврдена дијагноза зависност од опијати, а со тоа расте и бројот на малолетни лица лекувани заради предозираност од опијати/опиоиди. (ХОПС 2006, 11-16) Сите овие податоци укажуваат на високиот пораст на малолетни лица кои користат дроги, на нивното високоризично однесување и на потребата од итно спроведување програми, засновани врз потребите на специфичните групи, со кои ќе се намали побарувачката на дроги.

Со порастот на употребата на дроги меѓу младите на средношколска возраст, во Скопје почнуваат поинтензивно да се спроведуваат и активности за превенција на употребата на дроги во училиштата во Скопје, но во недостаток на објективна, независна проценка на проектите не може да се потврди нивната ефикасност. Особено е важно да се истакне дека ваквите активности најчесто се краткорочни, малку од нив се засновани на потребите на учениците, не овозможуваат вклучување на повеќе ученици, но се со преголеми и нереални очекувања. Превентивните активности, освен во ретки случаи, не се дел од редовната настава и најчесто се спроведуваат како вонучилишни/наставни активности одржувани од надворешни лица (полиција, здравствени работници, психолози, здруженија на граѓани и сл.). Искуствата укажуваат на потребата од воведување интерактивни активности во кои ќе бидат активно вклучени учениците, нивните родители и вработените во училиштата.

Според член 2 од Законот за средно образование на Република Македонија (Службен весник 2002) и член 10, точка 6 од Законот за Градот Скопје (Службен весник 2004) надлежноста за средните училишта на подрачјето на Градот Скопје му припаѓа на Градот Скопје. Средното образование во надлежност на Градот Скопје се остварува во 21 средно училиште и со него се опфатени вкупно 25.374 ученици распоредени во 815 класови и 2.015 вработени (наставно-воспитен и друг административно-технички персонал) од кои 1.538 се наставници. Сите училишта воспитно-образовната дејност ја остваруваат во сопствени објекти и во услови кои овозможуваат непречен и континуиран

воспитно-образовен процес.¹ Управувањето со средните училишта во Скопје е регулирано со Одлуката за организацијата, делокругот и начинот на извршување на задачите на администрацијата на Град Скопје објавена во Службен гласник на Град Скопје бр. 12/2005 и се изведува преку Одделението за образование во рамките на Секторот за јавни дејности на Градот Скопје.

Претходно опишаната состојба со дрогите беше повод Секторот за јавни дејности на Градот Скопје да поттикне иницијатива за справување со проблемот со дрогите во Скопје во насока на развивање превентивна програма, која се темели на потребите на училишната заедница. Иницијативата почна да се развива во септември 2006 година како резултат на проектот „Криминал поврзан со дрогите“ (Drug Related Crime), спроведуван од европската програма за „Помош на заедниците за реконструкција, развој и стабилизација“, попозната како КАРДС (CARDS - Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation)². Во рамките на проектот „Криминал поврзан со дрогите“ од страна на Институтот Тримбос од Холандија³ беше овозможена обука за специфичната истражувачка методологија за „Брза проценка и одговор“ и поддршка за понатамошното планирање на истражувањето. На почетокот на 2007 година беше формиран тим составен од претставници од Градот Скопје и од стручни лица со искуство во работата и истражувањата поврзани со употребата на дроги и намалување на штетите од употребата на дроги. Низ долготрајни консултации и преглед на искуствата и сознанијата од досегашната работа и истражувања се извлече заклучок дека овие прашања треба да се решаваат етапно и со долгорочни мерки, фокусирајќи се одделно на различни целни групи, со приоритет на најранливите групи. Како приоритетна целна група беа избрани младите на возраст до 18 години, но заради неможноста да се дејствува одеднаш врз толку голема група составена од повеќе подгрупи изборот беше стеснет на средношколците во пет средни училишта во Скопје. Вака поставената структура на активностите ќе овозможи започнување на активностите преку пилот-проект, кој ќе се спроведува во петте средни училишта: АСУЦ „Боро Петрушевски“ Скопје, СУГС „Цветан Димов“ Скопје, СУГС Гимназија „Јосип Броз - Тито“, СМУГС „Д-р Панче Караџозов“, СУГС „Кочо Рацин“, а потоа тие искуства да се пренесат на останатите средни училишта од Скопје со можност потоа да се прошируваат и во основните училишта, но и меѓу децата и младите кои не се вклучени во образованието. Оваа иницијатива е поддржана и од Министерството за образование и наука на Република Македонија, кое има намера искуствата од Скопје да ги пренесе во сите средни училишта во Македонија.

Пилот-проектот за намалување на побарувачката на дроги меѓу средношколците во Скопје започна со истражување за проценка на потребите и можностите за спроведување програми и проекти за превенција од употреба на дроги кај средношколската младина во Скопје. Во овој документ се истакнати резултатите од истражувањето и се дадени препораки кои треба да овозможат планирање и спроведување понатамошни активности засновани на потребите на

¹ Податоците се добиени од Секторот за јавни дејности на Градот Скопје и важат за учебната 2007/2008 година.

² Повеќе податоци за програмата за „Помош на заедниците за реконструкција, развој и стабилизација“ можат да се добијат преку интернет-страницата на програмата: <http://www.cards-ipr.org/>.

³ Повеќе податоци за Институтот Тримбос можат да се добијат преку нивната интернет-страницата: <http://www.trimbos.nl/default37.html>.

средношколците, училиштата и родителите за намалување на побарувачката на дроги⁴. Овој документ нема намера да ги бара виновниците ниту да повикува на поединечна одговорност заради употребата на дроги, туку да ги истакне потребата и можностите за јасно заедничко соочување со проблемот и активно вклучување на сите надлежни и засегнати страни за негово разрешување.

⁴ Принципот за „намалување на побарувачката на дроги“ подетално е објаснет од Програмата за контрола на дрогите и криминалот при Обединетите нации (UNODCCP 2000, 19).

2. Методологија

Целта на истражувањето беше да се направи брза проценка на потребите и можностите за спроведување програми и проекти за превенција од употреба на дроги кај средношколската младина во Скопје, Македонија и да определи насоки за итни краткорочни и долгорочни интервенции кои ќе овозможат да се намали побарувачката на дроги меѓу средношколците.

Во истражувањето беше користен специфичен истражувачки пристап за „Брза проценка и одговор“ (БПО), кој овозможува брзо прибирање податоци и одредување насоки за идни интервенции на истражуваното подрачје. БПО нема намера да прерасне во научна студија, но со едноставно комбинирање на различни истражувачки методи ја олеснува работата на стручните лица во планирањето и спроведувањето на директни интервенции. (WHO 2003)

Пред почетокот на истражувањето беше формиран Консултативен одбор составен од претставници од Градот Скопје, претставници од Министерството за образование и наука, претставници од петте училишта во кои се спроведуваше истражувањето, претставници на средношколците во Скопје, претставници од здруженија на граѓани од Скопје кои се занимаваат со проблематиката поврзана со употребата на дроги и претставници вклучени во истражувачкиот проект. Помошта од Консултативниот одбор беше огромна за детално дефинирање на текот на истражувањето и олеснување на истражувачките активности. Особено треба да се истакне помошта за пристап до испитаниците, која беше овозможена од претставниците од училиштата.

Истражувањето го спроведуваше истражувачки тим составен од седум лица: етнолог = 1, психолози = 2, социјални работници = 3 и психијатар кој работи со лица зависни од дроги = 1. Сите истражувачи беа вклучени врз основа на претходно искуство и познавање на проблематиката на дрогите и употребата на дроги и искуство во работата со млади луѓе и општествено маргинализирани групи.

Истражувањето се изведуваше во периодот март-мај 2008 година во Скопје во пет средни училишта под надлежност на Градот Скопје: АСУЦ „Боро Петрушевски“ Скопје, СУГС „Цветан Димов“ Скопје, СУГС Гимназија „Јосип Броз - Тито“, СМУГС „Д-р Панче Караѓозов“, СУГС „Кочо Рацин“. Наброените училишта беа избрани врз основа на нивниот интерес за учество во истражувањето, искуството и (не)вклученоста во претходни слични проекти, географската локација и социјалната, половата, етничката и верската структура на учениците. Сепак, како што е веќе објаснето во воведниот дел, треба да се нагласи дека овие критериуми беа одредени повеќе заради ограничениот број училишта вклучени во пилот-проектот отколку заради нивната исклучителност.

Во истражувањето беа користени следните методи: работа со група, интервјуа и прибирање постоечки податоци. Оваа студија, покрај податоците од ова истражување, се потпира и на податоци од претходно изведени истражувања на слични проблематики. Работата со група е специфичен интерактивен пристап кој вклучува комбинација на повеќе техники и алатки за брзо прибирање квалитативни и квантитативни податоци од поголема група испитаници. Сите техники и алатки употребени во истражувањето се опишани во продолжение.

Техниката „Визуализација со картички“ овозможи брзо прибирање квантитативни податоци за познавањата на средношколците за дрогите врз основа на слободни асоцијации со еден збор и со една реченица запишани на

одделни листови во различни бои. Оваа техника се изведува за многу кратко време и покрај истражувачките резултати претставува загревање за понатамошниот процес.

„Три купчиња за сортирање“, позната и како „Митови и факти“, е техника која овозможува прибирање подетални квантитативни и квалитативни податоци за познавањата на учениците за дрогите и митовите поврзани со дрогите и употребата на дроги и други психоактивни супстанции. На овој начин квантитативните податоци веднаш се споредуваат низ отворена дискусија со испитаниците. Овозможува обработка на повеќе истражувачки прашања одеднаш.

Со техниката „Проценка на трендови“ испитаниците добиваат задача да нацртаат дијаграм на трендовите поврзани со употребата на дроги меѓу средношколците во минатото и сегашноста и да дадат проценка за иднината. Се работи во група 4-8 испитаници и во текот на работата се развива групна дискусија низ која се споредуваат и усогласуваат индивидуалните знаења и ставови. Секое истражувачко прашање се обработува посебно, а се добиваат и квантитативни и квалитативни податоци. Доколку се работи со повеќе групи истовремено и доколку има простор за групна презентација се добива можност да се извечат подетални податоци за истражуваната проблематика.

„Скалата на Ликерт“ (Скала на насмевки, Скала за проценка) е истражувачка техника која овозможува за кратко време повеќе испитаници да дадат оценка за квалитетот или успешноста на активностите за намалување на побарувачката на дроги. Се добиваат квантитативни податоци, но низ групна дискусија може да се направи споредба на точноста на добиените податоци и да се добијат подетални податоци за претходните активности.

Техниката „Динамика на училиште“ одзема повеќе време за подготовки и за обработување со испитаниците, но дава исклучително детални податоци кои се лесно споредливи низ групна дискусија, а овозможува обработка на повеќе истражувачки прашања истовремено. Во оваа техника испитаниците добиваат претходно подготвени фигури на кои самите им доделуваат улоги и карактерни особини, а потоа фигурите ги ставаат во меѓусебна интеракција која ги пресликува односите во истражуваната заедница. Може да се работи со група 8-12 испитаници, но истражувачот мора постојано да ја води и насочува дискусијата.

Опишаните техники заедно со длабинските интервјуа и постоечките податоци добиени од училиштата овозможија појасна претстава за потребите и можностите за спроведување активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците во Скопје. Сите групни дискусии и интервјуа се снимени и од добиените податоци се транскрибирани приближно 1.200 страници текстуален материјал погоден за понатамошни анализи. Секој истражувач имаше обврска да напише теренски белешки, во форма на краток извештај, за сопствените искуства по завршувањето на секоја теренска истражувачка единица. Теренските белешки се покажаа особено корисни при анализата и обработката на теренските материјали, но и како соодветен материјал за анализа на истражуваната проблематика.

Во продолжение е прикажан примерокот од испитаниците опфатени со истражувањето. Во Табелата 1 е прикажан вкупниот број испитаници опфатени со истражувањето, а во Табелата 2 се прикажани само испитаниците опфатени со работата со групи ученици.

Табела 1: Вкупен број испитаници опфатени со истражувањето

Училиште	Вкупно по училиште	Испитаници во групи	Интервју со ученик	Интервју со вработен во училиштето	Интервју со родител	Интервју со друго лице блиско до училиштето
ВКУПНО	260	211	15	23	9	2
АСУЦ „Боро Петрушевски“	50	41	4	3	2	0
„Јосип Броз – Тито“	53	43	2	5	2	1
„Кочо Рацин“	52	43	3	5	1	0
„Панче Караѓозов“	51	40	3	5	2	1
„Цветан Димов“	54	44	3	5	2	0

Табела 2: Број на испитаници опфатени преку истражувањето со групи

Училиште	Година на школување								
	ВКУПНО			2. година			4. година		
	Машки	Женски	Вкупно	Машки	Женски	Вкупно	Машки	Женски	Вкупно
ВКУПНО	101	110	211	56	51	107	45	59	104
АСУЦ „Боро Петрушевски“	29	12	41	12	7	19	17	5	22
„Јосип Броз – Тито“	20	23	43	15	7	22	5	16	21
„Кочо Рацин“	14	29	43	10	13	23	4	16	20
„Панче Караѓозов“	13	27	40	6	13	19	7	14	21
„Цветан Димов“	25	19	44	13	11	24	12	8	20

За истражувањето со групи испитаници во секое од петте училишта беа селектирани по две групи испитаници, една група со ученици од втора година ($n=107$) и една група со ученици од четврта година ($n=104$). Учениците од втора година беа одбрани заради претпоставката дека сè уште се на почеток на школувањето, а сепак имаат поизградени ставови за потребите во училиштето од учениците во прва година и се потенцијална целна група за идните интервенции. Учениците од четврта година и покрај фактот што нема да бидат цел на идните интервенции за превенција на дроги во училиштето беа одбрани заради претпоставката дека ќе можат да го споделат своето искуство во училиштето во корист на следните генерации. Просечниот број на испитаници по група за сите училишта изнесува $n=21$, а со секоја група работеа по тројца истражувачи со однапред договорени одговорности. Двете претпоставки се покажаа корисни за истражувањето, а селектираните испитаници претставуваат репрезентативен примерок за целото училиште. Од вкупниот број испитаници 47,87% се машки, а 52,13% се женски. Сите групи беа со разновидна етничка и верска структура вклучувајќи Македонци, Албанци, Турци, Роми, Бошњаци, Срби и припадници на други етнички заедници кои живеат во Македонија, но посебна евиденција за етничката и верската структура не се водеше затоа што единствениот приоритет при изборот на примерокот беше испитаниците да се ученици во конкретното училиште.

2.1. Предности на применетата методологија

Методологијата применета во истражувањето овозможи прибирање на голем број податоци од голем број испитаници за многу кратко време. Извештаите во форма на теренски белешки доставени од истражувачите по завршувањето на секоја истражувачка единица, транскрибираните аудиоснимки и визуелните материјали од групната работа значително ја олеснуваат анализата на теренските материјали.

Како особено карактеристично треба да се истакне истражувањето со групите ученици, пристап кој многу ретко се применува во Македонија. Примената на интерактивни техники беше прифатена со воодушевување од учениците и според нивните изјави претставува најдобар пристап во работата кој го сретнале дотогаш, а од ваквиот пристап беа презадоволни и истражувачите. Иако на почетокот постоеше страв од несакани реакции на претходно опишаните техники, добиените податоци повеќе од доволно ги отсликуваат потребата и можностите за спроведување превентивни програми за дроги во овие училишта.

Соработката со училиштата, преку претходно назначени претставници, претставуваше големо олеснување за истражувачите при изборот на испитаниците. Ваквата соработка обезбедува соодветна основа за спроведување на идните активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците.

2.2. Слабости на применетата методологија

Истражувањето со групите испитаници и покрај сите свои претходно опишани предности одзема многу време за подготовка и за водење на истражувачките сесии. Просечното времетраење на една групна истражувачка сесија беше три часа, што е многу време за да се одржи вниманието на учениците и мораше да се направи барем една пауза. За скратување на времетраењето на групните истражувачки сесии беа исфрлени неколку споредни прашања, а истражувачките техники беа адаптирани со цел да обезбедат максимални резултати за најкратко можно времетраење. Олеснување беше рутината што истражувачите ја стекнаа по работата со првите групи.

Друга слабост при истражувањето со групите беше што не можеше секогаш да се одржи постојаниот број испитаници од почетокот на групната истражувачка сесија заради незаинтересираност и ароганција на некои испитаници, но и заради премногу долгите сесии. Ова особено важи за испитаниците од четврта година кои веќе не го чувствуваат училиштето како авторитет, но и не го гледаат својот интерес во оваа работа. Овде е убаво да се истакне изјавата на еден испитаник од четврта година во која вели дека тој е свесен дека нема да ги види резултатите од истражувањето, но се надева дека со своето учество ќе помогне да се подобри образованието за децата кои планира да ги има во иднина.

Дополнителната ангажираност на истражувачите со други обврски претставуваше тешкотија при дефинирањето на термините за истражувањето со групите испитаници со што се продолжи временската рамка предвидена за истражувањето.

Соработката со училиштата во неколку наврати се претвори во обид вработените во училиштата да влијаат на испитаниците и на крајните резултати од истражувањето.

2.3. Етика

ХОПС – Опции за здрав живот е здружение на граѓани, кое има спроведено и учествувано во повеќе истражувања поврзани со употребата на дроги и младите луѓе преку кои многу истражувачи се обучиле за истражување на општествено-маргинализираните групи. Сите истражувачки активности беа изведени со дозвола, знаење и поддршка од Министерството за образование и наука на Република Македонија и од Градот Скопје. На учесниците внимателно им беше објаснет принципот на доброволност и доверливост за учество во истражувањето, а во студијата не се наведуваат лични податоци за ниеден испитаник или лице/-а посочени од испитаникот.

Оваа студија нема намера да бара виновници и да осудува, туку да поттикне отвореност за поставената проблематика и иницијативност за изнаоѓање квалитетни решенија прилагодливи за крајните корисници на интервенциите.

Сите податоци во студијата се воопштени и се однесуваат на сите средни училишта под надлежност на Градот Скопје. Поединечните примери од истражувањето се изоставени во оваа студија заради можноста од нивно препознавање и во интерес на заштита на нивната целосна дискреција и анонимност. Истото важи за сите испитаници опфатени со истражувањето без разлика на нивниот статус ученик, вработен, родител или друго лице запознато со навиките на средношколците и политиката на училиштата.

3. Законски одредби за организацијата, функционирањето и управувањето во средното образование

Организацијата, функционирањето и управувањето во средното образование се регулирани со Законот за средното образование (Службен весник 2002) и во овој дел ќе биде направен само краток осврт на одредбите од Законот кои се или можат да бидат од важност за оваа студија, како и за планирањето и спроведувањето на интервенции за превенција на употребата на дроги кај средношколците.

Јавните средни училишта во Скопје се во надлежност на Градот Скопје (член 2), но организацијата и воспитно-образовниот план и програма ги одредува Министерството за образование и наука. Воспитно-образовни планови и програми можат да предлагаат училишта, претпријатија, установи и други правни лица за задоволување на нивните потреби (преквалификации, доквалификации и сл.), (член 22). Врз основа на Планот и Програмата донесени од МОН, Училишниот одбор во училиштето, на предлог на Наставничкиот совет, донесува Годишна програма за работа на средното училиште (член 29).

Училишниот одбор е управен орган во јавното училиште. Составен е од 9 члена: двајца претставници од основачот, тројца родители кои не се вработени во училиштето и четворица наставници, сите избрани врз основа на стручност и компетентност. Мандатот на Училишниот одбор трае четири години со право на еден реизбор. Претставниците на основачот ги именува и разрешува Владата на Република Македонија, односно Градот Скопје, претставниците на родителите ги именува и разрешува Советот на родители, а претставниците на наставниците ги именува и разрешува Наставничкиот совет. (член 99) Директорот на училиштето е одговорен за организација на воспитно-образовната и друга работа, застапување пред трети лица и за законитоста во работењето, а за материјалното работење на училиштето поднесува извештај до МОН, односно Градот Скопје и до Училишниот одбор (член 103).

Стручни органи и тела во јавните училишта се (член 106):

- ~ Наставнички совет (составен од наставниците и стручните соработници);
- ~ Совет на годината, односно Совет на структурата (составен од наставниците кои ја изведуваат наставата и стручните соработници);
- ~ Совет на паралелка;
- ~ Раководител на паралелка;
- ~ Стручни активни наставници по одредени стручни области.

Советот на родители, составен од родители кои не се вработени во училиштето, ја следи и дава мислење за воспитно-образовната работа. (член 109)

4. Општи податоци за училиштата опфатени со истражувањето

Со истражувањето за „Брза проценка и одговор“ на потребите и можностите за спроведување програми и проекти за превенција од употреба на дроги кај средношколската младина во Скопје беа опфатени следните училишта: АСУЦ „Боро Петрушевски“ Скопје, СУГС „Цветан Димов“ Скопје, СУГС Гимназија „Јосип Броз - Тито“, СМУГС „Д-р Панче Караџов“, СУГС „Кочо Рацин“.

Според податоците добиени од училиштата структурата на вработените е слична во сите училишта и се состои од раководна служба, наставна служба, педагошко-психолошка служба, административна служба, библиотекар, чуварска служба, техничка служба, хигиеничарска служба, а во АСУЦ „Боро Петрушевски“ се наведени дополнителни дејности кои подиректно се поврзани со специфичната образована насока. АСУЦ „Боро Петрушевски“ е училиште во кое се овозможува насочено образование од автосообраќајната струка, а „Д-р Панче Караџов“ е средно медицинско училиште. СУГС „Цветан Димов“ Скопје и СУГС Гимназија „Јосип Броз - Тито“ се гимназии со општо образование. СУГС „Кочо Рацин“ има две насоки: 1. општо образование како гимназија и 2. текстилно-преработувачка струка, но заради намален интерес за втората насока сè повеќе се пренасочува кон гимназиско образование. Структурата и бројот на вработените се прикажани во Табелата 3.

Табела 3: Професионална структура и број на вработени во училиштата опфатени со истражувањето

Училиште	Вкупно по училиште	АСУЦ „Боро Петрушевски“	„Јосип Броз – Тито“	„Кочо Рацин“	„Панче Караџов“	„Цветан Димов“
ВКУПНО	454	144	103	66	145	135
Директор	5	1	1	1	1	1
Помошник-директор	5	2	0	0	1	2
Педагог/психолог	8	3	1	1	2	1
Наставник	431	90	81	40	117	102
Библиотекар	5	1	2	1	1	1
Администрација	17	7	2	2	3	2
Чувар	7	0	2	2	2	2
Технички персонал	18	10	2	0	3	3
Хигиеничар	54	13	12	7	11	11
Дополнителни дејности	17	17	0	0	0	0
Други	32	0	0	12	4	10

Од најголем интерес за истражувањето се раководната, наставната и педагошко-психолошката служба како стручни кадри кои имаат или би требало да имаат најголемо влијание врз формирањето на знаењето, ставовите и однесувањето кај учениците. Ова особено се однесува на наставниците кои најчесто се во контакт со учениците, за разлика од директорот и педагогот/психологот кои со учениците контактираат во исклучителни случаи. Во Табелата 4 е прикажан бројот на ученици по професор, односно просечниот

број на ученици со кои работи еден професор. Табеларниот приказ нема цел да врши проценка на квалитетот на наставата, што се разликува и од целта на истражувањето, туку да послужи како насока при одредувањето на потенцијални интервенции за превенција на употребата на дроги кај средношколците.

Табела 4: Просечен број на ученици по професор

Училиште	Број на ученици	Број на професори	Број на ученици по професор
ВКУПНО	7298	431	16,93
АСУЦ „Боро Петрушевски“	1077	90	11,97
„Јосип Броз – Тито“	1509	82	18,40
„Кочо Рацин“	677	40	16,93
„Панче Караѓозов“	2361	117	20,18
„Цветан Димов“	1674	102	16,41

Според статутите на средните училишта, ученик за кој е потврдено дека доаѓа на училиште под дејство на алкохол и/или дрога и/или употребува дроги во училиштето добива педагошка казнена мерка опомена пред отстранување од училиштето. Ниедно од училиштата опфатени со истражувањето нема наведено податоци за регистрирани ученици кои употребуваат дроги, но сите имаат одредено постапка при откривање на таков случај. Сите пет училишта наведуваат дека при сомнеж или откривање ученик кој употребува дроги прво се разговара со ученикот, а потоа се повикуваат неговите родители/старатели, но разговорот се изведува дискретно, внимавајќи при тоа да не се испровоцираат несакани реакции. Во „Д-р Панче Караѓозов“ настојуваат учениците кои имаат реална потреба за помош заради употреба на дроги да ги препратат до надлежна специјализирана институција/организација, внимавајќи притоа на дискрецијата и анонимноста на учениците. Во случај на основан сомнеж за употреба на дроги, во АСУЦ „Боро Петрушевски“ се организираат отворени предавања/работилници со кои ги опфаќаат и учениците под сомнеж дека употребуваат дроги преку кои ги повикуваат учениците да се обратат за совет и помош до педагогот/психологот. Учениците за кои веќе постојат доволно сознанија дека употребуваат дроги се повикуваат директно на разговор со педагогот или психологот при што се обрнува внимание и на други проблеми кои го засегаат ученикот. Во АСУЦ „Боро Петрушевски“ организираат предавања и за родителите, при што им се обрнува внимание на потребата за следење на однесувањето на децата при можна употреба на дроги.

Предавања и работилници за превенција на употребата на дроги во училиштата најчесто одржуваат надворешни лица од локалната самоуправа, МВР, здравствени установи, здруженија на граѓани. Во АСУЦ „Боро Петрушевски“ педагогот и психологот повремено, користејќи ги слободните термини во наставата или како вонредни часови, организираат предавања за цигари, алкохол, дроги, СИДА, СПИ и сл. Овие работилници се спроведуваат со цели одделенија или со селектирани групи ученици. Стручното медицинско образование во „Д-р Панче Караѓозов“ овозможува поинтензивна работа со учениците на теми важни за нивното и за здравјето на околината и, во рамките на редовната настава, во форма на мали училишни проекти.

Директното присуство и работата со учениците во училиштата покажа дека не секогаш постои доволно дисциплина и интерес за посетување редовна настава ниту за одржување вонучилишни активности. Учениците тешко го препознаваат својот интерес и имаат недоверба кон обидите за воведување поквалитетно образование, но пристапот кој овозможува поголема интеракција меѓу учесниците и го валоризира нивното знаење и придонес покажува позитивни резултати. Сепак, при ваквиот пристап треба да се покаже авторитет и подготвеност да се одржи рамнотежа меѓу сите учесници за да се превенираат можните конфликти.

За спроведување на сите вонвоспитно-образовни активности во училиштата мора да се добие писмено одобрение од Министерството за образование и наука, а пожелно е училиштето и учениците да се вклучат доброволно.

5. Познавања и ставови за дрогите кај средношколците во Скопје

При проценката на познавањата и ставовите на средношколците за дрогите, користејќи ја техниката на слободни асоцијации со еден збор, се забележува дека своите ставови најчесто ги формираат врз основа на постоечките информации кои се презентираат преку медиумите и кои кружат меѓу целокупната јавност, што се потврдува и преку нивните лични изјави. Најчестите одговори на асоцијацијата со поимот „дрога“ се претставени во Табелата 5.

Табела 5: Асоцијација со еден збор при споменување на поимот „дрога“

	ВКУПНО		Вкупно по години на школување	
	Број	%	2. год.	4. год.
Број на испитаници	211	100,00%	107	104
Без одговор	14	6,64%	2	12
Зависност	66	31,28%	38	28
Смрт	56	26,54%	36	20
Марихуана	22	10,43%	7	15
СИДА	22	10,43%	16	6
Шприц	21	9,95%	6	15
Болест/-и	19	9,00%	9	10
Наркомани/-ја	18	8,53%	5	13
Лошо	12	5,69%	11	1
Уништување	12	5,69%	7	5
Кокаин	11	5,21%	2	9
Порок	9	4,26%	6	3
Самоуништување	8	3,79%	3	5
Штета	8	3,79%	8	0
Игла	7	3,32%	2	5
Криза	6	2,84%	0	6
Отров	6	2,84%	2	4
Убиство	6	2,84%	5	1
Задоволство	5	2,37%	3	2
Халуцинации	5	2,37%	3	2
Хероин	5	2,37%	1	4
Дилер	4	1,90%	0	4
Забава	4	1,90%	4	0
Зависник/-ци	4	1,90%	2	2
Трева	4	1,90%	1	3
Хашиш	4	1,90%	0	4
Крадење	3	1,42%	3	0
Навика	3	1,42%	3	0
Пари	3	1,42%	3	0
Џоинт	3	1,42%	1	2
Бизнис	2	0,95%	1	1
Боцкање	2	0,95%	1	1
Грдо	2	0,95%	2	0
Депресија	2	0,95%	1	1
Екстази	2	0,95%	0	2
Зло	2	0,95%	2	0
Комплекси	2	0,95%	2	0

Крв	2	0,95%	2	0
Лага	2	0,95%	2	0
Љубопитност	2	0,95%	1	1
Опасна/Опасност	2	0,95%	2	0
Проблеми	2	0,95%	2	0
Пропаѓање	2	0,95%	1	1
Распространетост	2	0,95%	0	2
Самоубиство	2	0,95%	2	0
Смртоносна	2	0,95%	2	0
Средство	2	0,95%	1	1
Страв	2	0,95%	2	0
Трамадол	2	0,95%	0	2
Ужас/-на	2	0,95%	2	0
Апче	1	0,47%	0	1
Бело	1	0,47%	1	0
Болка	1	0,47%	1	0
Глупост	1	0,47%	1	0
Допинг	1	0,47%	0	1
Дрога	1	0,47%	1	0
Едукација	1	0,47%	1	0
Желба	1	0,47%	1	0
Зависност од цигари	1	0,47%	0	1
Завист	1	0,47%	1	0
Загрозување	1	0,47%	1	0
Залудно трошење пари	1	0,47%	1	0
Заразност	1	0,47%	0	1
Илузија	1	0,47%	0	1
Инјектирање	1	0,47%	0	1
Карпуш 4	1	0,47%	0	1
Колумбија	1	0,47%	0	1
Лажичка	1	0,47%	1	0
Лош изглед	1	0,47%	0	1
Лош углед	1	0,47%	1	0
Лоша перцепција	1	0,47%	0	1
Лошо друштво	1	0,47%	0	1
Луксуз	1	0,47%	0	1
Магичност	1	0,47%	0	1
Насилство	1	0,47%	1	0
Не	1	0,47%	1	0
Невредност	1	0,47%	0	1
Независност	1	0,47%	0	1
Незрелост	1	0,47%	1	0
Некоректно однесување	1	0,47%	1	0
Нема лек	1	0,47%	1	0
Необјаснето однесување	1	0,47%	1	0
Неодговорност	1	0,47%	1	0
Несигурност	1	0,47%	1	0
Нестабилност	1	0,47%	0	1
Обезличување	1	0,47%	1	0
Одбегнување	1	0,47%	0	1
Одбележување од средината	1	0,47%	0	1
Одвратно	1	0,47%	0	1

Однесувањето	1	0,47%	0	1
Опојно	1	0,47%	0	1
Подочњаци	1	0,47%	0	1
Постојана тепачка	1	0,47%	1	0
Прашок	1	0,47%	0	1
Прекрасно чувство	1	0,47%	0	1
Проблеми во животот	1	0,47%	0	1
Проституција	1	0,47%	1	0
Психичка состојба	1	0,47%	1	0
Растројство	1	0,47%	0	1
Секс	1	0,47%	1	0
Своеглав	1	0,47%	1	0
Сиромаштија	1	0,47%	1	0
Слабост	1	0,47%	1	0
Смртна желба	1	0,47%	1	0
Среќа	1	0,47%	0	1
Старење	1	0,47%	1	0
Страдање	1	0,47%	1	0
Стрес	1	0,47%	0	1
Табли	1	0,47%	0	1
Техно	1	0,47%	1	0
Тинејџери	1	0,47%	0	1
Тревкар	1	0,47%	0	1
Тренд	1	0,47%	1	0
Труба	1	0,47%	0	1
Труење	1	0,47%	1	0
Убиец	1	0,47%	0	1
Уживање	1	0,47%	1	0
Хемикалија	1	0,47%	0	1
Цигари	1	0,47%	1	0
Чешка	1	0,47%	0	1
Чудно однесување	1	0,47%	0	1
Млади луѓе	1	0,47%	0	1
Агресивност	1	0,47%	1	0

Речиси сите одговори во Табела 5 се однесуваат на негативните и несаканите последици од употребата на дроги и може да се земе како показател за влијанието на кампањите за борба против дрогите, во кои се потенцираат штетните ефекти од употребата на дроги, а сите дроги се третираат како подеднакво ризични. Големiot број асоцијации со „марихуана“ (б=22, 10,43%) и „кокаин“ (б=11, 5,21%) може да води кон претпоставката за актуелноста на овие дроги меѓу младите. Честата асоцијација со „СИДА“ (б=22, 10,43%) води кон претпоставката за влијанието на кампањите за борба против СИДА-та во кои се потенцира употребата на дроги како ризик за пренесување на ХИВ.

Останатите асоцијации се со помала честота, но се подеднакво интересни и инспиративни за понатамошни истражувања и интервенции. Од нив можат да се издвојат примери како: „забава“ (б=4, 1,90%), „задоволство“ (б=5, 2,37%), „љубопитност“ (б=2, 0,95%), „магичност“ (б=1, 0,47%), „прекрасно чувство“ (б=1, 0,47%), „среќа“ (б=1, 0,47%) и „уживање“ (б=1, 0,47%), кои ги истакнуваат причините за популарноста на дрогите. Асоцијации кои ја истакнуваат економската страна на дрогите се: „бизнис“ (б=2, 0,95%), „дилер“ (б=4, 1,90%) и

„пари“ (б=3, 1,42%). Асоцијации кои се однесуваат на потеклото и/или крајната дестинација на дрогите се: „Карпуш 4“ (б=1, 0,47%), „Колумбија“ (б=1, 0,47%) и „Чешка“ (б=1, 0,47%). Интересна е и асоцијацијата со „тинејџери“ (б=1, 0,47%) и „млади луѓе“ (б=1, 0,47%), која води кон претпоставката за присутноста на дрогите меѓу младите во Скопје. Слични одговори се добиваат и при асоцијација со една реченица на поимот „дроги“. Доминантниот број одговори се однесуваат на негативните и несаканите последици од употребата на дроги придружени со морални пораки и со апели за избегнување на дрогите.

Дрогата е зависност која тешко се лечи. Дрогата е зависност која доведува до смрт. Дрогата е еден вид зависност која го упропастува животот на личноста која ја користи. Дрогата е заразност. Тој што е зависник од дрога, другарите го одбегнуваат. Дрогата е смртна. Дрогата е смрт. Дрогата е болест што тешко се лечи. Зависност која привлекува и ги води луѓето кон боемскиот живот, која создава секакви халуцинации. Дрогата е тешко излечив порок кој преку кризи и халуцинации доведува до самоуништување. :) Избегнување на реалноста. Дрогата е еден вид зависност која го уништува животот на секој човек. Дрогата е секоја супстанца од билно или синтетичко потекло, која по нејзиното внесување може да измени една или повеќе функции во организмот. Дрогата ме потсетува на игли и шприцови, средствата кои се употребуваат (за I.V. апликација).

Не се дрогирај и пуши зошто нè труеш и гушиш. Со дрогата себе се труеш, нас не гушиш и затоа немој ништо да употребуваш и пушиш. Биди среќен и весел, дружи се и подарувај љубов, а не се дрогирај! Дрога или љубов? Дефинитивно љубов! Дрога! Благодарам НЕ! Ги молам сите луѓе да не користат дрога. Јас ги молам сите да не користат дрога поради што од тоа имаш само штета во животот.

Многу одговори се однесуваат на младите и на загрозеноста на младите од дрогите со што се потврдува претпоставката за актуелноста и ризикот од употребата на дроги меѓу младите.

Дрогата е убиец на младите луѓе. Погрешна насока во животот на младиот човек. Дрогата ја уништува младината. Дрогата е штетник кој ја напаѓа нашата младина, а нејзините консумери постепено не знаејќи го губат својот идентитет. Жално е многу зошто нашите млади ги води до смрт. Најголем уништувач, пред сè на младите. Најчесто се јавува кај млади, се почнува од забава, го користи за подобро чувство, а на крај добива ништо.

Преку асоцијациите со една реченица на поимот „дрога“ се истакнуваат и причините за популарноста на дрогите, кои се резултат на пријатното чувство предизвикано од дрогите.

Опуштање пред журка за добар провод. Дрогата е како превозно средство. Ајде да летаме. Бела супстанција или цигара со која забораваме на проблемите и летаме. Дрога е многу јака превентива. Знам да дрога штоди ал утеша нема у води. Дрогата го развеселува животот на кратко. Младите ја сметаат дрогата за нешто модерно. Понекогаш ти пружа забава и релаксација. Станува интересна на почетокот. Интересирање за тоа каква е дрогата.

Допирот на информации за дрогите до средношколците особено се забележува преку нивното познавање на различните видови дроги. На прашањето да ги набројат сите дроги за кои слушнале, најмногу одговори се добиени за следните дроги: 1. марихуана (б=190, 90,05%), 2. кокаин (б=176, 83,41%), 3. хероин (б=150, 71,09%), 4. екстази (б=129, 61,14%), 5. хашиш (б=95, 45,02%), 6. ЛСД (б=58, 27,49%), 7. амфетамин (б=34, 16,11%). Овие дроги се вбројуваат меѓу дрогите кои се сметаат за најчесто употребувани во Македонија. Интересно е што кокаинот според честотата на споменување се

набројува на второ место и покрај тоа што важи за скапа дрога достапна за побогатите луѓе. Исто така, врз основа на реакцијата на учениците при споменувањето на кокаинот, се добива впечаток дека го сметаат за елитна и привлечна дрога, нешто како статусен симбол. Покрај претходно наброените дроги се наведуваат и други дроги, но во помал број: крек, морфиум, опиум, диазепам, трамадол, волшебни печурки, африкански печурки, ДМТ, барбитурати, вентор, кодеин, транквилизери, вклучувајќи и дроги кои не се многу познати во Македонија како Салвија Дивинорум (*Salvia Divinorum*).

Исто така, интересно е и тоа што како асоцијации се наведуваат и алтернативните имиња на дрогите, пример: „бело“ за кокаин, „прашок“ за дроги кои се продаваат во прав, „канабис“, „доинт“ и „трева“ за марухуана, „табли“ и „ексер“ за екстази и други називи од локалниот или општоприфатениот сленг, кои се малку познати или непознати меѓу луѓето кои немаат интерес за дрогите ниту контакт со лица препознаени како корисници на дроги.

Од дискусиите водени на темите за употреба на алкохол и дроги меѓу младите се добива впечаток дека дел од испитаниците немаат искуство ниту декларативна желба за искуство со алкохол и дроги, но влијанието на врсниците има голем придонес за прифаќање на алкохолот и дрогите. Пиењето на алкохол најчесто се осудува, но се наведува дека многу нивни врсници го оправдуваат пијењето на алкохол како начин за истакнување во друштвото. Повеќе се оправдува пијанството кај машките отколку кај девојчињата, но има многу девојчиња кои пијат алкохол. И покрај забраната за продажба и точење алкохол за малолетни лица постои начин да се дојде до алкохол, но најчесто се пие на отворен простор или во домашни услови како поевтина алтернатива.

Според испитаниците-ученици сите дроги се штетни, но се прави разлика меѓу различните видови дроги и различните начини за употреба на дрогите. Така, хероинот се смета за најштетна дрога, додека марихуаната се смета за помалку штетна, а во некои случаи и за безбедна дрога. Како побезбедни дроги се наведуваат и волшебните печурки и екстази. Инјектирањето го сметаат за најризичен начин за употреба на дроги, додека пијењето на алкохол се смета за побезбедно и пооправдано во споредба со употребата на дроги.

Најподелени се ставовите за позитивните чувства предизвикани од дрогите. Дел од испитаниците сметаат дека дрогите предизвикуваат позитивни чувства, дел не се согласуваат со тоа, но многу испитаници наведуваат дека немаат доволно знаење за чувствата предизвикани од дејството на дрогите.

Информации за дрогите се добиваат преку печатените и електронските медиуми, преку интернет, родителите, но како особено значаен извор на информации се наведуваат пријателите. Неколку испитаници самоиницијативно изразуваат интерес да научат повеќе за дрогите, а информациите ги барале најчесто преку интернет. Темите за дрогите се актуелни меѓу младите, што се потврди и преку нивната активна улога и интерес за истражувањето, но постои потреба од подобра информаност.

6. Трендови за употреба на дроги меѓу средношколците во Скопје

Проценката на трендовите за употреба на дроги покажува дека постојат средношколци кои употребуваат дроги. Ова е единствениот сигурен податок затоа што понатаму не постои согласност за бројот на ученици кои употребувале дроги кога се запишале во прва година, во моментот на истражувањето и потенцијален развој во петгодишна перспектива. Секако сите се согласуваат дека најчесто употребувани дроги се алкохол, со најголема честота пред останатите, марихуана, екстази, а во помали размери трамадол, хероин, кокаин и останатите дроги споменати во претходниот текст. Особено треба да се нагласи дека средношколците алкохолот не го сметаат за дрога, но се согласуваат дека предизвикува промена на свесноста и на однесувањето кај луѓето кои пијат алкохол.

Сите испитаници се согласуваат дека бројот на ученици кои употребувале дроги во првата година од запишувањето во средното училиште бил помал, а потоа во текот на школувањето тој број се зголемува. Најчесто употребувани дроги во првата година се алкохол и марихуана, користени од поголем број ученици, додека останатите дроги не се употребувале воопшто или се употребувале од многу мал број ученици. Овде треба да се земе предвид дека во прва година учениците не се познаваат доволно меѓу себе и не им се доволно познати навиките на соучениците.

Помала согласност за употреба на дроги меѓу средношколците се јавува при прогнозирање на трендот за наредните пет години. Некои испитаници сметаат дека трендовите за употреба на дроги постојано ќе се зголемуваат, а други испитаници сметаат дека употребата на одделни видови дроги ќе се зголемува, а за други ќе се намалува. Ова се поврзува со развојот на други културни трендови како музиката, модата и секако појавата на нови дроги, но може да зависи и од начинот на живот воопшто. Дел од испитаниците прогнозираат зголемен тренд за употреба на кокаин и покрај високата набавна цена на оваа дрога. Трета група испитаници сметаат дека употребата на дроги ќе се намалува како резултат на убедувањето дека превенцијата на употребата на дроги ќе се подобри.

Испитаниците се повоздржани во искажувањето за употребата на дроги во училиштето, но сепак сите наведуваат дека постојат случаи на употреба на дроги во кругот на училиштето или ученици кои на часови доаѓаат под дејство на дроги. Во овие случаи вообичаено се работи за дроги кои ги нарекуваат „лесни дроги“ како: алкохол, марихуана и во помал обем екстази и бензодиазепини. Интересен е податокот што некои ученици бензодиазепините ги употребуваат за справување со стресот од училиштето или љубовните врски. Дроги во училиштето се употребувале, во помал обем, и во првата година од средношколското образование и во поголем обем во текот на понатамошното школување. Учениците сметаат дека овој тренд во иднина може да се намалува само со поефикасна превенција на употребата на дроги и воопшто со подобрување на образовниот систем.

Многу е интересен и податокот што некои генерации во училиштето се сметаат за посклони кон дрогите, додека други генерации се помалку склони кон употребата на дроги, но нема објаснување за овие податоци. Едноставно, некои генерации се сметаат за „полоши“, а други за „подобри“.

Дел од вработените во училиштата ги потврдуваат трендовите за употреба на дроги меѓу учениците за време на училишната настава, но и тие

самите не се доволно запознати со случувањата. Постојат сознанија за ученици кои користат цигари, алкохол, марихуана и некои синтетички дроги, но не е потврдено дека алкохол и дроги се употребуваат во училиштето во текот на наставата. Се наведуваат податоци засновани на гласини дека постарите ученици ги наведуваат помладите на употреба на дроги, дека во училиштата се договара и продава дрога, а и во некои кафулиња во и околу училиштето во кои се собираат учениците се забележани вакви активности. Во дворовите на некои училишта може да се забележи отпаден материјал оставен по употребата на дроги. Вработените во училиштата за ваквите практики дознаваат низ неформална комуникација или со директно поткажување од други ученици, но овој начин се смета за многу непопуларен меѓу учениците. Постојат и многу ретки случаи кога полицијата интервенира за некој ученик препознаен дека употребува дроги и во тој случај училиштето мора да преземе заштитни мерки.

Ученикот кој е препознаен дека употребува дроги задолжително се повикува на разговор кај педагогот и/или психологот во училиштето, поединечно и со своите родители. Но, педагозите и психолозите некогаш се воздржуваат од разговори со родителите заради неподготвеноста на некои родители да се соочат и да го прифатат сознанието дека нивното дете употребува дроги. Се наведуваат и случаи кога родителите на некои ученици бурно и навредливо реагираше кон надлежните во училиштето. Нарушените семејни односи се набројуваат како една од причините зошто децата употребуваат дроги, но обидите да им се помогне на учениците кои употребуваат дроги се попречени заради неискреноста на учениците. Во некои случаи, како што се наведува, учениците измислуваат проблеми и кризни ситуации за да привлечат внимание.

Родителите на средношколците се свесни дека нивните деца се опкружени со разни ризици меѓу кои се вбројуваат и дрогите и свесни се дека постојат средношколци кои употребуваат дроги, но на овие прашања им приоѓаат премногу заштитнички. Има случаи во кои се изразува и радост кога ученици обележани дека употребуваат дроги, дури и без доказ, ќе бидат исклучени или самоиницијативно ќе го напуштат училиштето. Притисокот и негативниот однос од страна на соучениците и вработените честопати се јавува како причина за самоиницијативно напуштање на училиштето. Постои интерес и потреба родителите да бидат вклучени во активностите на училиштето за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците, но се изразува и загриженост заради можната незаинтересираност од мнозинството родители. Оваа претпоставка се потврдува и со примерите наведени од испитаниците за родители кои во текот на четиригодишното школување никогаш не се појавиле во училиштето ниту покажале интерес за училишните постигнувања на своето дете. Незаинтересираноста на родителите се наведува како една од причините зошто децата се чувствуваат повредени. Од друга страна, постојат и примери на премногу заштитнички настроени родители кои се обидуваат да го контролираат однесувањето на своите деца и да го избираат нивното друштво. Ваквиот однос на родителите кај некои од овие средношколци поттикнува дискриминирачки однос кон своите врстници кои употребуваат дроги, што е став кој ја зголемува маргинализација на лицата кои користат дроги и може да претставува пречка за превентивните активности (УНИЦЕФ 2007; Димитриевски et al. 2003).

7. Активности за превенција на употребата на дроги спроведувани во средните училишта во Скопје

Активностите за превенција на употребата на дроги во средните училишта во Скопје најчесто се спроведувани од учениците, наставниците, педагогот и психологот, здруженијата на граѓани и од Министерството за внатрешни работи, а многу ретко или никогаш од здравствените и социјалните организации. Овие активности најчесто подразбираат предавања за дрогите и за штетните последици од употребата на дроги, а само во исклучителни случаи се работи за интерактивни работилници со активно вклучување на учениците и вработените во училиштето. Како пример за ваков пристап може да се истакне проектот „Учениците креатори на сопственото здравје и животна средина во својот град“, поддржан од Градот Скопје, со кој се опфатени помали групи ученици од прва, втора и од трета година.

Интензитетот на досегашните активности за превенција на употребата на дроги различно се рангира, дури и во исти групи испитаници. Некои активности се рангирани како малку, други како доволни, а трети како премногу интензивни, но во истата група испитаници се добиваат различни резултати за исти активности. Ваквите оценки најверојатно се засноваат на незаинтересираноста за училишните и вонучилишните активности, но и на поединечните ставови за квантитативните и квалитативните потреби на учениците. Така беше забележано дека испитаниците честопати не се сигурни која институција/организација какви активности спроведувала, па активностите за дроги ги мешаат со други активности и предавања спроведувани во училиштето.

Табела 6: Оцена на претходно спроведуваните активности за превенција на употребата на дроги спроведувани во средните училишта во Скопје

	ВКУПНО	Ученици	Училиште	Здружение на граѓани	Здравствена организација	Социјална организација	МВР	Други (непознато)
ВКУПНО	1316	188	188	188	188	188	188	188
 (презадоволни)	118	39	22	43	5	0	9	0
 (задоволни)	193	65	66	28	11	3	20	0
 (неутрални)	140	33	52	25	10	10	8	2
 (незадоволни)	59	10	18	8	12	7	3	1
 (разочарани)	19	0	3	4	4	7	1	0
Нема активности	766	38	26	75	139	156	147	185
Неодговорени	21	3	1	5	7	5	0	0

Резултатите прикажани во Табелата 6 се одличен показател за досегашните активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците во Скопје. Од табелата се потврдува дека ваквите активности најчесто ги спроведуваат учениците и вработените во матичното училиште и во помал број здруженијата на граѓани, додека сите останати наведени институции се појавуваат во многу мал број. Центрите за социјална работа се непознати за повеќето средношколци. Сите наведени субјекти кои спроведувале активности за превенција на употребата на дроги добиваат повеќе позитивни оценки, а само 78 испитаници (5,93%) од вкупниот број даваат лоши оценки. Забележителен е податокот дека речиси половина од испитаниците (n=766, 58,21%) изјавиле дека во училиштата немало активности за превенција на употребата на дроги.

Постои општа согласност дека активностите за превенција на употребата на дроги треба да бидат долгорочни и континуирани, а со нив да се опфатат учениците, вработените и родителите. Пожелно е ваквите активности да бидат водени од стручни лица кои не се вработени во училиштето, а доколку е вклучен некој од вработените тогаш е подобро тоа да биде помлад професор кој има повеќе разбирање за потребите на младите.

8. Услови и потреби за спроведување активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците во Скопје

Пред да се пристапи кон планирање на активности за превенција на употребата на дроги во средните училишта во Скопје, пожелно е да се земе предвид контекстот во кој би се изведувале активностите. Ова пред сè се однесува на организациската поставеност, редот и дисциплината во училиштата, меѓучовечките односи, техничките услови за работа и потребите на учениците и вработените. Оваа студија детално се занимава само со последниот од наведените фактори, потребите на учениците и вработените, но посетите на училиштата и дел од истражувачките податоци овозможуваат увид и во дел од останатите фактори за спроведување превентивни активности.

Организациската поставеност на училиштата е објаснета во претходниот текст (Види: Поглавје 4) и затоа овде нема повторно да се прави осврт на овој дел.

Редот и дисциплината не се на подеднакво ниво во сите училишта и покрај тоа што се ангажирани и дополнителни професионални чуварски служби, кои не се многу омилени меѓу учениците. Постојат училишта кои многу строго се држат до пропишаниот ред и дисциплина, а тоа предизвикува почитување и гордост и кај учениците. Во други училишта се добива впечаток дека редот и дисциплината воопшто не претставуваат вредности кои треба да се почитуваат, ниту се почитува редовноста на часовите. Но, интересна забелешка е што учениците и покрај тоа што не присуствуваат на часовите се собираат и се дружат во кругот на училиштето, што секако остава простор за нивно вклучување во потенцијални активности. Разликите во редот и дисциплината во различни училишта се оправдува со нивото на претходно знаење донесено од основното училиште и со социјалниот статус на учениците, но според собраните податоци голема улога игра и начинот на раководење со училиштето и посветеноста на наставата и на учениците. Учениците бараат и очекуваат коректен однос од наставниците и доследност во спроведувањето на наставата и во оценувањето. Строгиот ред и дисциплина во училиштето, сепак, не е гаранција за успешна превенција на употребата на дроги, што се потврдува и преку претходниот текст за актуелноста на дрогите меѓу средношколците. Во училиштата каде што постои послаб ред и дисциплина учениците сметаат дека тоа е одговорност на управата и бараат да има построга, но поправедна управа која рамноправно ќе ги третира сите ученици.

Меѓу учениците постои дружење и соработка без разлика на етничката и верската припадност. Земајќи ја предвид етничката и верската поделба која се наметнува како тема во изминативе петнаесетина години во Македонија, учениците не се толку исполитизирани колку што се политички индоктринирани возрасните. Впечатоките од теренската работа покажуваат дека не постојат лоши ученици, но постојат ученици кои бараат повеќе внимание и посветеност од наставниците и ученици кои се лично мотивирани да вложат труд за да стекнат знаење. Сепак, сите очекуваат соодветна награда за вложениот труд и соодветна казна за неисполнувањето на обврските. Отстапувањето од ваквите очекувања го зголемува незадоволството и почитувањето на редот и дисциплината. Некои ученици се жалат заради дискриминаторскиот однос на одделни наставници и на навреди на етничка и на верска основа. Постојат и наставници кои авторитетот пред учениците го градат врз основа на заплашување и заканување. Незадоволство кај учениците

предизвикува и незаинтересираноста и непосветеноста кон наставата на дел од наставниците. Учениците ги забележуваат несогласувањата меѓу наставниците и ги оценуваат како негативни. Односите меѓу учениците и наставниците се претежно антагонистички, но постојат и вработени кои целосно се посветуваат на својата работа и успеваат да ја стекнат довербата на учениците. Недостатокот за мотивираноста на вработените во училиштата е резултат на ниската плата, која нивното внимание го врзува повеќе за секојдневниот опстанок отколку за посветеноста на работните обврски.

Различни училишта имаат различни технички можности за работа. Некои училишта се опремени со современа опрема која овозможува ефикасно образование, а други училишта одвај ги задоволуваат основните потреби. Постојат и училишта кои се добро опремени, но опремата неефикасно се искористува заради недоволниот број ученици во конкретната струка.

Се добива впечаток дека пушењето на цигари во училиштето се одобрува со премолчување, а проверки се прават само заради евентуална употреба на дроги. Учениците кои доаѓаат на часови под дејство на дрога никој не може да ги препознае, освен можеби неколку поблиски врсници, а и оние под дејство на алкохол не се поткажуваат на вработените во училиштето. И во ретките случаи кога ќе се дознае дека некој ученик употребува алкохол или дроги ниту родителите ниту вработените во училиштето не знаат како да се однесуваат, а казните се сметаат за контрапродуктивна воспитна мерка. Уште е поделикатно тоа што никој не знае како треба да постапи доколку некој ученик има потреба за итна помош заради употреба на алкохол и/или дроги. Во вакви случаи се повикува амбулантно возило за брза помош, но не се обучени да укажат прва помош на ученик со нарушена психофизичка состојба заради дејството на дрогата или алкохолот.

Доколку постои ученик кој употребува дроги први дознаваат врсниците кои се подготвени да му помогнат на сите можни начини. Пред сè, ќе ја запазат дискрецијата, односно нема да кажат никому, особено не на родителите и наставниците. Потоа ќе се потрудат да го советуваат својот соученик да се откаже од дрогите, а дел од нив се подготвени и самите подобро да се информираат за дрогите за да можат да му помогнат на соученикот. Клучен момент е да се задржи соученикот во друштвото и да не се избегнува. Сепак, се издвојува една група ученици кои се подготвени прво да ги известат родителите на соучениците кои употребуваат дроги затоа што сметаат дека тоа треба да се решава во семејството. Доколку се случи учениците да го поткажат својот соученик пред наставниците како одговор можат да очекуваат само казнени мерки и вклучување на полицијата. Само малкумина сметаат дека тоа не е нивни проблем и дека нема помош за нивните соученици.

Основниот впечаток е дека испитаниците немаат јасна претстава како би требало да изгледаат активностите за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците во Скопје, но сепак споделуваат неколку размислувања за можни ефикасни интервенции. За успешно намалување на употребата на дроги меѓу средношколците треба активно да се вклучат учениците, родителите и вработените во училиштата. Превентивните активности треба да почнат многу порано, веројатно уште во седмо и осмо одделение од основното образование, но секако да продолжат континуирано во средното училиште. Активностите треба да бидат интерактивни, а во нивното креирање и спроведување треба да бидат вклучени стручни лица за обработуваната проблематика, учениците, родителите и вработените во училиштата. Се забележува дека учениците

покажуваат поголема потреба и иницијативност за спроведување активности за превенција на употребата на дроги отколку професорите.

Учениците сметаат дека најдобри резултати ќе има доколку активностите се водени од ученици од училиштето, но од оние кои се популарни и омилен меѓу своите врстници. Никој нема да сака да учествува во активностите за превенција на употребата на дроги водени од учениците кои не се истакнуваат и не се популарни во друштвото.

Повеќе разновидни спортски активности можат да помогнат во намалувањето на побарувачката на дроги, но постои незадоволство од малубројните можности за спортување. Овде повеќе се мисли на приоритетот на професионалното спортување и професионалните спортски друштва каде што се бараат одредени физички и мотивациски predispozicii за учество.

Се предложува и организација на креативни работилници во кои учениците ќе можат да го развиваат и усовршуваат сопствениот талент, а резултатите да ги прикажат пред своите врстници и пошироката заедница. Ваквите активности би можеле да вклучуваат графички и веб-дизајн, цртање, пеење, изработка на средношколско списание, изработка на интернет-страница, печатење беџови, маици, организација на кампањи за одредени теми од интерес на средношколците и сл.

Многу корисни можат да бидат организирани посети на институциите и организациите кои се занимаваат со проблематиката на дрогите и разговори со лица кои имаат искуство со употреба на дроги. Исто така, пожелни се предавања од стручни лица кои работат на намалување на понудата на дроги, намалување на побарувачката на дроги и намалување на штетите од употребата на дроги.

Особено влијателни можат да бидат кампањите за превенција на употребата на дроги во кои учествуваат популарни спортски, музички и филмски ѕвезди.

Покрај темите за дрогите треба да се обработуваат и други теми од интерес за младите како за сексуалното и репродуктивното здравје, сексуално преносливите инфекции и сл.

9. Заклучок

Темите за алкохолот и дрогите се популарни меѓу младите на средношколска возраст, а исто така се забележува практика за употреба на цигари, алкохол и дроги. Алкохол и дроги најчесто се употребуваат во слободното време и надвор од училиштето, но вакви практики се забележуваат и во текот на училишната настава.

Јасно дефинираните права и обврски за средното образование во Република Македонија овозможуваат простор за воведување и спроведување дополнителни активности за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците во рамките на наставата и/или надвор од рамките на редовната настава. Ваквите активности можат да се спроведуваат во согласност со Градот Скопје и Министерството за образование и наука на Република Македонија и во соработка со сите надлежни училишни органи.

Учениците поминуваат голем дел од времето во училиштето со што се олеснува можноста за остварување контакт и нивно вклучување во активностите за превенција на употребата на дроги. И покрај наводните разлики во рејтингот меѓу различни училишта, сепак не постојат големи отстапувања во спроведувањето на училишните активности ниту во меѓучовечките односи. Сите училишта се соочуваат со истите или слични предизвици на растечка популарност на дрогите меѓу своите ученици и потребата за преземање итна акција за превенција на употребата на дроги. Контекстуалните разлики меѓу училиштата се мали и почетните активности можат да се применат во сите училишта истовремено и со приближно иста динамика на реализација. Динамиката на реализација најмногу зависи од редот и дисциплината во училиштата и од нивната отвореност кон нови активности.

Довербата меѓу учениците, вработените во училиштата и родителите на учениците претставува еден од основните фактори за успешна превенција на употребата на дроги, но не се забележува дека постои доверба меѓу сите наведени субјекти. Довербата учениците ја бараат во кругот на своите врстници, односно во истиот круг кој претставува еден од основните фактори за популаризација на дрогите.

И покрај недостатокот на јасно дефиниран став за можните насоки за превенција на употребата на дроги, постои општа согласност дека во таквите активности треба да бидат вклучени учениците, родителите и вработените во училиштата. Кога се зборува за намалувањето на побарувачката на дроги меѓу средношколците малку се обрнува внимание на потребата да се работи со учениците кои веќе употребуваат дроги и на потребата да им се укаже помош при евентуални штетни последици заради употребата на дроги. Практиката за стигматизирање и маргинализирање на лицата кои користат дроги е покарактеристична за родителите, додека учениците изразуваат многу поголема подготвеност да им се помогне на своите врстници. Учениците, родителите и вработените во училиштата претставуваат една заедничка, но и три одделни целни групи во кои понатаму можат да се идентификуваат дополнителни подгрупи за кои ќе се одреди специфичен пристап.

10. Препораки

Препораките за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците можат да се применат во сите средни училишта во надлежност на Градот Скопје, но пожелно е нивната применливост претходно да се провери во училиштата кои веќе беа опфатени со истражувањето. Сите активности треба да се планираат врз основа на резултатите од истражувањето. Овие препораки можат да се применат и во средните училишта во други градови во Република Македонија, но пожелно е за секој град да се направи дополнително истражување за проценка на знаењата, ставовите и навиките за употреба на дроги во училишните заедници. При планирање нови активности за превенција на употребата на дроги, да се земат предвид резултатите и искуствата од училиштата кои веќе почнале да спроведуваат вакви активности.

Првиот чекор за успешна превенција на употребата на дроги е отворено да се признае присутноста на дрогите меѓу средношколците во Скопје и потребата родителите, училиштата и вработените во училиштата да се вклучат во потенцијалните активности.

Програмите за превенцијата од употребата на дроги меѓу средношколците и работата со учениците кои употребуваат дроги треба да се состојат од: 1. Предавања за дрогите, нивното дејство и штетните последици од употребата на дроги; 2. Намалување на дискриминацијата и стигматизацијата кон лицата кои користат дроги; 3. Спортски активности и креативни работилници; 4. Укажување прва помош за ученик под дејство на дрога; 5. Упатување до надлежна институција и/или организација која работи на третман на лица кои користат дроги. Со сите активности, освен под точка три, да се опфатат учениците, родителите и вработените во училиштата.

Во планирањето на активностите за превенција од употребата на дроги да се вклучат лица од различни образовни профили и со конкретно знаење, искуство и вештини за препознавање на потребите на младите, работа со млади луѓе, проблематиката на дрогите, разрешување конфликти, уметности и други интерактивни и креативни вештини атрактивни и мотивирачки за младите.

Во планирањето и спроведувањето на активностите да се вклучат претставници на учениците, претставници на родителите и претставници на училиштата.

Основни целни групи на активностите за превенција на употребата на дроги да бидат средношколците, нивните родители и вработените во средните училишта. Во рамките на овие групи да се идентификуваат дополнителни подгрупи и нивните специфични знаења, ставови, навик и потреби кои се однесуваат на дрогите.

Сите активности да се планираат на долгорочни релации, со одржлив развој и континуитет и врз основа на специфичните потреби на целните групи. Во овој дел особено се нагласува потребата за флексибилност при иницијативите за надградба на постоечките активности.

Да се вршат постојани обуки и консултации за сите лица вклучени во активностите со други слични програми кои покажуваат позитивни резултати и да се организираат студиски посети на ваквите програми.

Активностите за превенција на употребата на дроги меѓу средношколците да опфаќаат постојани обуки, спортски активности, креативни работилници, занаетчиски работилници, студиски/волонтерски посети и пракса во институциите и организациите кои се занимаваат со конкретната

проблематика, како и други активности во кои се истакнува креативноста и талентот на младите. Ваквите активности конструктивно ќе го насочат вниманието на младите, а ќе овозможат и стекнување дополнителни вештини како можност за понатамошна независна егзистенција. Конкретна активност во која може да се вклучат учениците е т.н. врсничко образование или пиер едукација преку која ќе се обучат повеќе ученици од различни училишта кои понатаму ќе ги образуваат и анимираат своите врсници, но и ќе претставуваат генератор на идеи за нови активности. Следејќи ги принципите на врсничко образование во сите активности: спортски, креативни и занаетчиски работилници итн., на одговорните места, покрај стручни лица, треба да бидат вклучени ученици.

Вработените во училиштата да добиваат постојана обука за дрогите, ефектите и штетните последици од употребата на дроги. Во ваквата обука да се опфати намалување на дискриминацијата и стигматизацијата кон учениците кои употребуваат дроги, информации за прва помош на учениците под дејство на дроги и упатување до постоечките програми за третман на лица кои користат дроги. Пожелно е вработените кои ќе се вклучат во активностите да се селектираат врз основа на нивната отвореност кон учениците и разбирање за нивните проблеми и потреби.

Родителите на средношколците активно да се вклучат во обуки за намалување на дискриминацијата и стигматизацијата кон учениците кои употребуваат дроги, информации за прва помош на учениците под дејство на дроги и упатување до постоечките програми за третман на лица кои користат дроги.

Да се искористат медиумите и интернетот за пренесување точни и искрени пораки до младите за дрогите, дејството на дрогите и штетните последици предизвикани од употребата на дроги. Во ваквите активности можат да се вклучат и познати медиумски лица популарни и омилени меѓу младите. Пожелно е при вклучување на популарните личности да се избираат различни лица за различни целни групи млади, а нивниот пристап да биде прилагоден на начинот на комуникација на конкретната целна група.

Да се разгледа можноста за вклучување на некои активности за превенција на употребата на дроги во редовната настава во средните училишта. Ваквите активности да се спроведуваат дури откако ќе се докаже нивната ефикасност и заинтересираноста на учениците.

Да се спроведува постојано следење и оценување на активностите, а резултатите да се користат за унапредување на постоечките и за планирање на нови активности. Следењето и оценувањето треба да се изведуваат постојано, во рамките на активностите, но и периодично од страна на надворешен субјект кој не е директно вклучен во активностите.

Извори

1. Автосообраќаен училиштен центар „Боро Петрушевски“ Скопје
2. Одделение за социјална, детска и здравствена заштита, Сектор за јавни дејности на Град Скопје
3. Средно училиште на Град Скопје „Цветан Димов“ Скопје
4. Средно училиште на Град Скопје Гимназија „Јосип Броз - Тито“
5. Средно медицинско училиште на Град Скопје „Д-р Панче Караѓозов“
6. Средно училиште на Град Скопје „Кочо Рацин“

Библиографија

Буцакоски, Стефан. 2002. Превенција од злоупотребата на дрогата. Охрид: Летра.

Грунд, Жан-Пол и Нолимал, Душан. 1995. Хероинска епидемија во Македонија. Извештај до Институтот отворено општество Њујорк и Институтот отворено општество – Македонија. Скопје: Институт отворено општество – Македонија.

Димитриевски, Вања, Стојановиќ, Елеонора и Тимковска, Десанка. 2003. Проценка на ризично однесување на корисници на дрога и ризичните фактори во однос на ХИВ/СИДА во Република Македонија. Скопје: ХОПС - Опции за здрав живот.

Министерство за внатрешни работи на Република Македонија. 2008. Статистички податоци за регистрирани наркозависници во текот на 2007 год. Скопје: МВР.

| <http://www.mvr.gov.mk/ShowAnnouncements.aspx?ItemID=4946&mid=734&tabId=65&tabindex=2>.

| Град Скопје. 2008. Град Скопје. Администрација. Сектор за јавни дејности. <http://www.skopje.gov.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=0&tabid=301>.

Службен весник на Република Македонија. 2004. Закон за Градот Скопје. III. Надлежности на Градот Скопје и општините во Градот Скопје. 6. Образование. Службен весник на Република Македонија 55/04. Скопје: Службен весник на Република Македонија.

Службен весник на Република Македонија. 2002. Закон за средно образование. I. Основни одредби. Службен весник на Република Македонија 52/02. Скопје: Службен весник на Република Македонија.

УНИЦЕФ (UNICEF). 2007. Мапирање и студија заснована во заедница на адолесценти под најголем ризик од ХИВ/СИДА/СПИ. Скопје: УНИЦЕФ.

UNICEF. 2002(a). Rapid Assessment and Response to Risk-Prone Sexual Behaviour and Use of Psychoactive Substances in Highly Vulnerable Groups of Young People Aged 10 To 24 in the Republic of Macedonia. UNICEF.

http://www.cpha.ca/English/intprog/hiv_prev/rarmaced.pdf#search='RAR%20%20Macedonia.

UNICEF. 2002(б). Rapid Assessment and Response on HIV/AIDS among Especially Vulnerable Young People in South Eastern Europe. UNICEF.

UNODCCP. 2000. Demand Reduction A Glossary of Terms. New York: UNODCCP. (http://www.unodc.org/pdf/report_2000-11-30_1.pdf)

ХОПС – Опции за здрав живот. 2006. Опијатно предозирање во Република Македонија. Преваленца, ризични фактори и интервенции. Скопје: ХОПС – Опции за здрав живот.

Ончева, Силвана. 2003. Ставови и однесување на младите во врска со дрогите и насоки за примарна превенција на злоупотребата на дроги во Република Македонија, (Магистерски труд), Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Медицински факултет Скопје.

WHO. 2003. Rapid Assessment and Response Technical Guide. Geneva: World Health Organization, 2003. <http://www.who.int/docstore/hiv/Core/Index.html>.